

Zmago Šmitek⁺

**GEOGRAFSKI DETERMINIZEM
IN RAZISKOVANJE NEEVROPSKIH KULTUR**

1. Osnovno vprašanje, ki povezuje obe stroki, etnologijo in geografijo, je odnos človeka do naravnega okolja v pasivni in aktivni obliki (kot prilagajanje naravnim razmeram ali njihovo preoblikovanje)¹. Čeprav je težko potegniti ostro ločnico med prilagajanjem geografskim razmeram in bolj ali manj zavestnim in opaznim poseganjem vanje, se bom skušal omejiti predvsem na problematiko kulturne adaptacije, ki jo označujem tudi z izrazom geografski ali ekološki determinizem.

1.1. Ugotovitve o vplivih naravnega okolja na posamična ljudstva (v rasnem in kulturnem pogledu) se pojavljajo že v antičnih grških in rimskih ter srednjeveških arabskih in evropskih spisih. V obliki znanstvenih teorij in hipotez pa jim v evropskih okvirih lahko sledimo od 18. stoletja, torej od obdobja izoblikovanja posameznih znanstvenih disciplin, čeprav je tudi razsvetljenstvo črpalo iz starejših virov. Tako se je npr. Montesquieujev "Duh zakonov" (L'esprit des Lois, 1748) deloma zgledoval tudi po nekaterih starejših delih iz 16., 17. in 18. stoletja. Montesquieujeva dokazovanja, da je človek biološko in psihološko odvisen od podnebja, v katerem živi, je argumentirano zavrnil že sodobnik Voltaire, vendar s tem polemika ni bila končana.

O geografskem determinizmu so razmišljali in razpravljali tudi slovenski razsvetljenci in imeli o tem različne,

⁺Dr. univ. doc., Oddelek za etnologijo, Filozofska fakulteta, Univerza Edvarda Kardelja, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

celo povsem nasprotne nazore. Tako je npr. Linhart razumel razvoj kultur kot pozitiven odmik od narave in prehajanje v duhovno sfero.² Po Jakobu Štelinu pa je (podobno kakor pri Rousseauju) takšen razvoj imel tudi negativne posledice - moralno in etično nazadovanje.³ Kulturni napredek naj bi bil odvisen od bolj ali manj ugodnih geografskih (zlasti podnebnih) razmer.

- 1.2. Z vplivi naravnega okolja so Rousseau, Montesquieu in drugi razsvetljenski avtorji (pri nas Martin Kuralt konec 18. stol. in Franc Samuel Karpe v začetku 19. stol) razlagali tudi fizične in psihične (nelle kulturne) razlike med ljudstvi. Ideja o rasni neenakosti se je nato do srede 19. stoletja postopno osvobodila povezanosti z geografskim determinizmom in se v drugi polovici 19. stoletja pojavila kot nekakšna alternativa miljejske teorije, saj je nasproti vplivom geografskega in družbenega okolja postavila dedni element. K temu je prispevala tudi Darwinova razvojna teorija, ki je boj za obstanek pojasnjevala kot tekmovanje med posamezniki, ljudstvi in rasami, v katerem šibkejši zaostanejo in propadejo.

Tako lahko tudi slovenske avtorje 19. stoletja, ki so pisali o razvoju neevropskih kultur, uvrstimo bodisi med zastopnike rasnega ali pa geografskega determinizma, pri nekaterih pa je opazno prepletanje obeh izhodišč.

Mnenja naših avtorjev o prevladujočem ali odločilnem vplivu narave na izoblikovanje kultur so temeljila na ugotovitvah, da je bilo človeštvo v zgodnjih fazah kulturnega razvoja v celoti odvisno od naravnega okolja. Najugodnejše razmere naj bi bile v tropskem pasu, kjer naj bi bila tudi zibelka človeštva. Naravne razmere naj bi v rodovitnih tropskih deželah sprva pospeševale kulturni

napredek, pozneje pa ga vedno bolj ovirale, kar naj bi pripeljalo do kulturne stagnacije ali celo do nazadovanja. Zato je moralo priti do človekovega preraščanja narave. Osamosvajanje kulture od vplivov okolja naj bi se začelo v zmernem podnebnem pasu, s čimer naj bi kulturno prvenstvo prevzela Evropa in ga ohranila vse do sodobnega časa.

Različni pogledi na geografsko določenost kultur so se kazali tudi v miselnih tokovih difuzionizma in kulturnega materializma, ki pa so bili pri nas v 19. stoletju manj prisotni.

1.3. Misel, da so kulture v neustreznih naravnih razmerah (ali pa v primerih neuspelega distanciranja od narave) stagnirale ali nazadovale, odkrijemo že pri mislecih razsvetljenstva. Idejo o kulturni degeneraciji kot posledici surovega naravnega okolja in božje volje so v 19. stoletju pri nas razglašali tudi nekateri katoliški avtorji in se pri tem sklicevali na sveto pismo.⁴ Le tako je bilo mogoče povezati dogmo o enotnem izviru človeštva (stvarjenje) z rasno in kulturno raznovrstnostjo.

1.4. Našteta dejstva nas pripeljejo do zaključka, da se je močan vpliv razsvetljskega pojmovanja geografskega determinizma pri nas kazal v celotnem 19. stoletju, zlasti pri razpravljanju o kulturnem razvoju v neevropskih deželah. Na tem področju romantika ni prispevala skoraj ničesar novega. Obnovila je le že znano Rousseaujevo tezo o vrnitvi k idealizirani naravi in harmoničnem življenju v skladu z naravnim okoljem. Tako je npr. Simon Šubic zapisal, da je "podlaga telesni sreči... povsod le tisto in takšno življenje, kakršno dopušča podnebje, kjer kdo živi."⁵ V spisih s področja slovenske regio-

nalne etnologije in t.im. domoznanstva, ideje geografskega determinizma niso bile - vsaj po doslej zbranih podatkih - tako eksplicitno predstavljene.

2. V tem kontekstu je mogoče bolje razumeti tudi začetke diferenciacije obeh strok, etnologije in geografije, ki sta bili v času razsvetljenstva skupaj z zgodovino sestavni del državoznanstva. Razsvetljenska tradicija državoznanstvih ved je prevladovala še v prvi polovici 19. stoletja, kar se je kazalo tudi v njihovem neprepričljivem in neobveznem razmejevanju. V Evropi so se v prvi polovici 19. stoletja z interdisciplinarnim področjem geografije, zgodovine in etnologije ukvarjali C. Ritter, J.G. Kohl, F. Kapp in drugi. Dobršen del te problematike so uvrščali v "občo primerjalno geografijo".⁶

V drugi polovici 19. stoletja se je povečal vpliv naravoslovnih znanosti. Adolf Bastian je mednje štel tudi etnologijo (tudi sam je med drugim študiral naravoslovje). Naloga etnologije naj bi bila pojasniti organske zakone kulturne rasti zlasti pri "naravnih ljudstvih".⁷

Pojav T.i. ljudskih misli (Völkergedanken) je pripisoval geografskemu okolju, predvsem podnebjju. Zato je etnologom priporočal, naj do podrobnosti preučujejo tudi meteorološke razmere.⁸

Pri nas so se takšne tendence kazale zlasti v poljudnoznanstvenih prispevkih v dnevnem in revialnem tisku. Tesno povezavo z etnologijo in geografijo opazimo tudi v pregledih obče zgodovine Matije Vertovca, Janeza Jesenka in Josipa Stareta. Po drugi strani pa so bili šolski učbeniki geografije prilagojeni programu pouka zgodovine.⁹

Janez Jesenko je npr. leta 1865 v "Zemljepisni začetnici za gimnazije in realke" ločil t.i. prirodni zemljepis (fizično geografijo) od državnega, ki je bil blizu današnji etnologiji in je obravnaval "ljudi v družbah, t.j. narode in države".¹⁰ V razdelek o državnem zemljepisu je Jesenko vključil rodbino, rod, narod ali ljudstvo; delitev na nomadska in stalno naseljena ljudstva, na lovce, ribiče, nomadske živinorejce in stalno naseljene poljedelce, ki se ukvarjajo tudi z obrtmi in trgovino.¹¹ Omenil je tudi, da "nekateri zemljepisci narode po posestvu ločijo", in sicer narode brez lastnine (lovci, ribiči) in narode z lastnino (živinorejci, poljedelci). Zadržal se je tudi pri različnih oblikah državne ureditve (samovlada, republika idr.) in pri vprašanju nastanka državne oblasti in prava. Naposled je opisal še glavne verske sisteme (monoteizem, politeizem) in naštel najpomembnejše svetovne religije ter orisal jezikovno delitev človeštva (pregibni, nepregibni, enozložni in pripenjalni jeziki ter živi in mrtvi jeziki).

V "Občnem zemljepisu" (1873) je Jesenko državoznanski zemljepis imenoval tudi "politični". Označil ga je kot nauk o "ljudstvih in družbah, t.j. o narodih in državah, kako so narodi zemljo med seboj razdelili in se izobrazili".¹² Poznal je že tudi "etnografijo", katere predmet pa naj bi bil po njegovem mnenju "popis ljudi po njih sorodnosti in razdelitvi po zemlji", in naj bi sodila v okvir prirodoznanskega zemljepisa. Ta definicija ni obsegala le rasne, marveč tudi kulturno problematiko svetovnega prebivalstva, saj je bila za Jesenka "antropologija - človekoznanstvo, le imeniten del etnografije".¹³

Jesenkovo uvrščanje etnologije ("etnografije") v prirodoznanski zemljepis potrjuje tudi poglavje o človeških ra-

sah v omenjeni "Zemljepisni začetnici". Tam našteva kavkaško, mongolsko, etiopsko, malajsko in ameriško raso, ki so jim "lastnosti krajev in podnebja posebna znamenja vtisnile."¹⁴ Zato teh ras ne vključuje v razdelek o državnoznanskem ali političnem zemljepisu.

2.1. S stališča geografskega determinizma in razmerja med strokami je zanimiva tudi primerjava Jesenkovičevih geografskih učbenikov z njegovo "Občno zgodovino" (1871), v kateri se kaže tesno in večkrat nejasno prepletanje geografije, zgodovine in etnologije. Tako je Jesenko že na prvi strani omenjenega dela opredelil predmet "zgodovinskega zemljepisa" na način, ki bi mu prisluhnili tudi etnologi: "Narodi so v preteklih vekih površje zemlje mnogolično spremenili, državne meje premaknili, ... preseljevali so se celo v tuje dežele ter ustanavljali nova stanovanjska". Vendar se pri podrobnejšem pregledu pokaže, da je k "občnim narodopisnim opombam" v tem delu spet uvrstil le opis človeških ras.

2.2. Povezanost etnologije, geografije in zgodovine na področju neevropskih kultur je bila konec 19. stoletja vidna tudi v strokovni dejavnosti Josipa Stareta ("Kitajci in japonci", 1893), Ivana Vrhovca ("Avstralija in njeni otoki", 1899) in pri vrsti drugih avtorjev, ki so pisali bolj ali manj poljudno. Mohorjeva družba je že konec 80. let uvrstila v svoj program izdajanje obsežnejših poljudnih etnološko-geografskih del o neevropskem svetu. V tem času pa je tudi "narodopisje", narodoznanstvo" ali "etnografija" že dobila svoje ostrejše strokovne obrise.¹⁵

3. S Friedrichom Ratzlalom in njegovim delom "Anthropogeographie, Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte" (Stuttgart 1882-91) zaznamujemo začetek antro-

pogeografije, znanosti, ki najtesneje povezuje etnologijo in geografijo. Tudi Ratzel je bil po osnovni izobrazbi naravoslovec, v omenjenem delu pa je posvetil pozornost zlasti migracijski teoriji in geografski razprostranjenosti etničnih skupin in posamičnih kulturnih sestavin. Takšno zanimanje je pri njem vsaj delno raslo iz politične geografije, kar je nakazal že v svojem zgodnjem delu *"Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges"* (München 1877). Pod Ratzlovim vplivom je Leo Frobenius razvil teorijo kulturnih krogov, ki so jo spopolnili Fritz Gräbner, Bernhard Ankermann in zastopniki dunajske kulturnozgodovinske šole.

V času med obema svetovnima vojnama je pri nas o teoriji kulturnih krogov in kulturnozgodovinski šoli največ pisal dr. Lambert Ehrlich, profesor primerjalnega veroslovja in apologetike na teološki fakulteti v Ljubljani. Poudaril je, da skuša kulturnozgodovinska šola najprej določiti geografski obseg posameznih kulturnih tipov: "Kakor pri geologiji ali klimatologiji ali lingvistiki, je treba fiksirati etnološki zemljevid; to se pravi: ugotoviti "izokulture" enake kulture; etnologi so namreč pri svojih raziskovanjih opazili, da se ponavljajo širom sveta tipične skupine kulturnih elementov: imenovali so jih kulturne tipe ali komplekse... Geografsko ozemlje, na katerem se nahaja isti kulturni tip, imenujejo "kulturni krog"¹⁶ Ehrlich je tudi sam uporabil metodo kulturnih krogov (v svoji natisnjeni disertaciji *"Origin of Australian Beliefs"*, Mödling 1922, in v več razpravah) za razlago verskih predstav avstralskih domačinov.

Tudi o geografski določenosti kultur je imel Ehrlich podobno mnenje kakor drugi znanstveniki kulturnozgodovinske šole. Priznal je veliko vlogo naravnega okolja pri

oblikovanju kultur in zapisal: "Če se ne da ves kulturni razvoj obrazložiti iz geografskih prilik, se ne more tajiti, da so te bistveno vplivale na kulturni razvoj človeštva."¹⁷ Vendar po Ehrlichu naravni vplivi na splošno ne učinkujejo na kulture mehanično, marveč se filtrirajo skozi svobodno voljo, intuicijo in iniciativno posameznikov in ljudstev. Čeprav so naravni vplivi izredno pomembni, pa nikakor niso edini in je poleg njih treba upoštevati tudi:

1. iznajdbe genijev in iniciative posameznih izrednih osebnosti,
2. selitve, stike, kombinacije raznih kultur,
3. individualnost, naturel, značaj raznih narodov,
4. moralne, etične faktorje (predvsem verska naziranja).¹⁸

Ehrlichova kritika absolutiziranja geografskih vplivov na kulture je bila vsekakor ustrezna; le v njegovi omembi "individualnosti posameznih narodov" (drugod uporablja tudi izraz "narodni genij") opazimo primer rasizma. Vsekakor pa je bil širši od npr. Henrika Tüme, ki je za-trjeval, da "različnost plemen ni nič drugega nego od-sev različnih vtisov prirode, ki nas obdaja" in da je "mogoče, da se ti tipi potom prenašanja, podedovanja med seboj križajo, stopnjujejo in razmnožujejo v neskončnost."¹⁹ Tuma se v tem pogledu ni kaj dosti razločeval od drugega našega avtorja, dr. Jánka Pajka, ki je v disertaciji "Zur Theorie der menschlichen Nachahmungen" (objavljeno v izvestjih II. nemške gimnazije v Brnu 1886-87) razvil teorijo človeškega posnemanja narave.²⁰ Kakor je Pajk videl gibalno kulturnega razvoja v nago-nih po samoohranitvi in nadaljevanju rodu, po spopol-njevanju in po solidarnosti s sočlovekom, tako je Tuma človekov boj z naravo (v primerih človekove ogroženosti) pripisoval nagonoma po hrani in po moči.²¹

3.1. Zaradi specifične usmeritve kulturnozgodovinske šole je bil Ehrlich blizu geografski stroki. Zato je tudi prvi (in dolgo časa edini) od naših avtorjev, ki je razčlenil razmerje med (fizično) geografijo in etnologijo v posebni razpravi, objavljeni v Geografskem vestniku 1925. Fizična geografija po Ehrlichu "kot veda o prostorih osvetljuje kvantitativne pogoje za razvoj človeške kulture", poleg ploščinskih razsežnosti pa vplivajo na kulturno podobo tudi "morfologija zemeljske površine" in "vegetacijski pogoji in klimatske prilike".²²

Pisal je tudi o etnološkem pomenu tistih območij, ki so bila v zgodovini preseljevanj zaradi posebne geografske lege prehodna (npr. Čukotski polotok, Srednja Amerika, polotok York v Avstraliji). Ti "mostovi" naj bi na sorazmerno majhni površini ohranili pomembne dokaze o etničnih skupinah in kulturah, ki so se širile z ene celine na drugo.²³

Antropogeografijo je Ehrlich štel poleg fizične antropologije za sorodno vedo etnologiji. Delovno področje antropogeografije naj bi bilo "vpliv narave, podnebja, flore, favne itd. na razvoj človeške kulture."²⁴

3.2. Vprašanje geografskega ali ekološkega determinizma je eno od ključnih vprašanj razmerja etnologija-geografija. Iz pričujočega pregleda je razvidno, da so bili pri nas in v svetu došednji etnološko - geografski stiki plodni, čeprav so bili pogledi posamičnih avtorjev na razmerje obeh strok različni ali celo nasprotujoči. Takšno srečevanje, primerjanje in preverjanje je pripeljalo raziskovalce obeh strok do globljih spoznanj. V sodobnem času je docela prevladalo mišljenje, da vezi med človekom in obdajajočo naravo niso določene le s fizičnim

in biološkim, temveč tudi s kulturnim in družbenim ustrojem. Odnos do okolja je zato lahko od ene družbene skupine do druge zelo različen. Po drugi strani pa je isto življenjsko okolje pomembna integrativna sestavina družbe in povezuje različne skupine prebivalcev.

O p o m b e

- ¹ Angleški in ameriški antropologi uporabljajo za označitev te problematike izraz "kulturna ekologija" (prim. Cultural Ecology, v: David E. Hunter, Phillip Whitten (ed.), 197, Encyclopedia of Anthropology, New York etc, 98-99.
- ² Anton Linhart, 1981, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1-2, Ljubljana (poglavje Vednosti o naravnih rečeh).
- ³ Ivan Urbančič, 1971, Poglavitne ideje slovenskih filozofov med sholastiko in neosholastiko, Filozofska knjižnica zv. 10, Ljubljana, 55-56.
- ⁴ Prim. Zmago Šmitek, Slovenski pogledi 18. in 19. stoletja na kulturni razvoj človeštva (tekst oddan za Traditiones 15).
- ⁵ Simon Šubic, 1893, Pogubni malik sveta, Ljubljanski Zvon, 80.
- ⁶ C. Ritter, 1817-18, Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen oder eine allgemeine vergleichende Geographie 1-2, Berlin; J.G. Kohl, Der Verkehr und die Ansiedlungen der Menschheit in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche, Leipzig 1841; F. Kapp, 1845, Philosophische oder Vergleichende allgemeine Erdkunde als Wissenschaftliche Darstellung der Erdverhältnisse und des Menschenlebens nach ihrem inneren Zusammenhänge 1-2, Braunschweig.

- 7 Slavko Kremenšek, 1973, Obča etnologija, Ljubljana, 40-43.
- 8 Prim. W.Schmidt - W. Koppers, 1924, Der Mensch aller Zeiten, Gesellschaft und Wirtschaft der Völker, Regensburg, 53.
- 9 Zmago Šmitek, 1986, Klic daljnih svetov, Ljubljana, 244-248.
- 10 Janez Jesenko, 1865, Zemljepisna začetnica za gimnazije in realke, Gorica, 10-11.
- 11 Ibid., str. 60-62.
- 12 Janez Jesenko, 1873, Občni zemljepis, Ljubljana, 1.
- 13 Ibid., str. 1-2.
- 14 Janez Jesenko, Zemljepisna začetnica..., 59-60.
- 15 Glej npr. Fr(ančišek) L(ampe), 1889, Vede v sedanjem času, Dom in svet, 21.
- 16 L(ambert) E(hrlich), 1929, Razvoj etnologije in njene metode v zadnjih desetletjih, Etnolog. 120.
- 17 Lambert Ehrlich, 1925, Geografija in etnologija, Geografski vestnik, 24.
- 18 Lambert Ehrlich, Razvoj etnologije..., 123.
- 19 Henrik Tuma, 1911, Sociologija, Naši zapiski, 21.
- 20 Ivan Urbančič, op. cit., 253.
- 21 Ibid., s. 72-275; Henrik Tuma, op. cit., 23.
- 22 Lambert Ehrlich, 1925, Geografija in Etnologija, Geografski vestnik, str. 24-28.
- 23 Ibid., s. 25.
- 24 Lambert Ehrlich, Razvoj etnologije..., s. 115.